

ЗНАННЯ ЯК КОНСТРУКТ: ДО КРИТИКИ КОНЦЕПТУ «МОВЧАЗНОГО ЗНАННЯ» МАЙКЛА ПОЛАНІ

Статтю присвячено з'ясуванню наукового потенціалу концепту «мовчазне знання», що набув розвитку в західній філософії у другій половині ХХ ст. Досліджено особливості його появи, значення та вживання в науковому апараті сучасної філософії та епістемології. Основну увагу приділено визначенню переваг і недоліків аргументації «за» і «проти» визначення «мовчазного знання» у когнітивних термінах. Із філософсько-наукових позицій запропоновано пояснення впливу ідей М. Полані на історизацію та соціологізацію пізнання, активізованих у 1960-х рр. Апелюючи до першоджерел і сучасного критичного дискурсу, автор роз'яснює співставність і взаємодоповнюваність «мовчазного» та експліцитного знання, вказує на перспективність апеляції до «мовчазного» компоненту знання в науці, а також розглядає виокремлення «мовчазного знання» як частковий випадок розширення концепції раціональності в сучасній філософії.

Ключові слова: Полані, Фодор, Райт, Вітгенштайн, філософія науки, мовчазне знання, раціональність.

Неперекладне, приховане, мовчазне знання – сучасна епістемологія та філософія в цілому отримали в спадок цілий арсенал спроб прояснення «підозрілих» когнітивних практик. Вони не лише остаточно закріпили за словом «знання» характеристику «конструкт», а й перетворили саме знання ледь не на своєрідний вид концептуального мистецтва, для якого саме час знайти форму і виставити в якомусь екстравагантному музеї. Що з усього арсеналу досвідних та інтелектуальних практик справді є знанням, або ж пізнанням? Це питання – зокрема і про визначення принципової міждисциплінарності сучасного розуміння епістемології. Починаючи від Л. Вітгенштайна (та, значною мірою, через В. Квайна й аж до сучасної постаналітичної філософії, неопрагматизму, соціології та історії науки) епістемологія, обстоюючи свої повноваження, постійно змушена розширювати власні межі та послаблювати заборони. Цей текст – ще одна спроба прояснити цей феномен. Проаналізуємо, наскільки правила та заборони досі актуальні для епістемології на прикладі одного з центральних концептів філософування Майкла Полані – «мовчазне знання». Розглянемо характеристики такого способу пізнання, окреслимо особливості його осягнення й можливості трансформації в експліцитне та, зрештою, звернемося до дискусії, чи доречно «мовчазне знання» узагалі вважати знанням.

Найчастіше до «мовчазного знання» апелюють як до процедурного, так званого дійового знання, котре вказує, що робити, але при цьому

не підлягає формальному опису. При цьому, відсутність експліцитності не лише допомагає зберігати таємниці, а й забезпечує такому знанню ореол індивідуальної неповторності. Після промовляння остання буцімто може безслідно зникнути – а разом і забрати усі ті переваги, які це знання мало, доки не стало відкритим (наприклад, Sternberg, 1999, p. 231–232).

До філософського словника термін «мовчазне знання» вписав англійсько-американський філософ і вчений Майкл Полані (1891–1976). Неявне, приховане знання та пізнання – осердя його концепції про персональне знання. Де-факто М. Полані спробував об'єктивувати своєрідну «метафізичну сутність», інакше кажучи, вивести з-за лаштунків сцени пізнання режисера, що смікає акторів за ниточки і змінює сюжет. Тож неартикульоване знання – це певна нова об'єктивність, яку з традиційним позитивістським розумінням цього поняття пов'язує лише те, що вона не меншою мірою апелює до *реальності* (Polanyi, 1958). Зміну, а точніше – розширення – поняття об'єктивності доповнює проблематизація концепту знання як ЖТВ (обґрунтованого істинного переконання) (Gourlay, 2002, p. 12).

Щоб зрозуміти, як це працює, звернемо увагу на те, який сенс сам М. Полані вкладає у словосполучення «мовчазне знання». Одразу ж у «Персональному знанні» (1958) філософ запевняє: є прибічником буквального вживання поняття «мовчазне знання» – попри те, що таке формулювання не узгоджується ані з традиційним картезіанським ідеалом раціональності, ані навіть

із останньою тезою «Логіко-філософського трактату» Людвіга Вітгенштайна (Polanyi, 1958, p. 91). Утім, як покажемо нижче, ідея Полані про «мовчазне знання» значною мірою спирається саме на Вітгенштайна, щоправда йдеться вже про його пізнішу працю «Філософські дослідження». Тож починає мислитель із доволі простого і послідовного пояснення: безперечно, що інтелектуальні переваги людини завдячують нашій мовленнєвій здатності, утім остання не може обґрунтувати сама себе. Тож висновок, який робить М. Полані, цілком однозначний: мова розвинулася із певних долінгвістичних переваг людини (Polanyi, 1958, p. 71). Сам по собі формальний запис, наприклад, тих чи тих математичних операцій та процедур – ніщо без інтелекту та вміння коректно інтерпретувати цю інформацію. Тож тут, наполягає М. Полані, і виникає потреба визначити неявне знання саме як не-промовлюване, або ж мовчазне (Polanyi, 1958, p. 86). У такий спосіб філософ окреслює серйозне обмеження для лінгвістичного оптимізму, що зокрема працює і на рівні науки.

Почасти «мовчазне знання» – це ще не висловлене знання, утім набагато цікавішими є випадки принципово невисловлюваного. До того ж такі, де несказаність і неможливість формалізувати не просто доцільні, а й безальтернативні. І тут у пригоді стає реактуалізація окресленої Л. Вітгенштайном сфери невимовного, до якої належать щонайперше наш унікальний чуттєвий досвід (як-от непередаване відчуття болю) та «безпідставне» слідування правилу. До обох цих феноменів вже у другій половині ХХ століття активно зверталася аналітична філософія (а надто – починаючи з праць Саула Кріпке). Поданий Л. Вітгенштайном досвід «мовчазного», або ж, як він сам його називає, «сліпого»*, слідування правилу проблематизував опис обґрунтування знання одразу на кількох рівнях. Кріспін Райт визначає їх через порушення вимог об'єктивності (неможливо довести, що саме така, а не інша послідовність дій відповідає правилу), релевантності (немає остаточної певності, що наявне правило – це саме те правило, яке нам необхідне) та, зрештою, епістемології (не існує задовільних пояснень, чому ми можемо слідувати правилу без жодних зусиль, тобто «сліпо») (Wright, 2007, p. 125–126). Так, підкреслює К. Райт, Л. Вітгенштайн і викриває обмеженість наукового реалізму, який через свою «зарозумілість» ігнорує

усі три обставини та вимагає, щоб математика базувалася на самих лише чітких і прозорих концептуальних структурах (Wright, 2007, p. 127). З огляду на наявність «мовчазного знання» покладатися на це наївно, адже ані конвенційний підхід щодо встановлення правил за згодою, ані більш радикальний ідеалістичний сценарій (слідування правилу як об'єктивно належному) тут не спрацює. Л. Вітгенштайн обирає шлях відкидання таких собі метафізичних блукань (зараховуючи проблематизацію обґрунтування слідування правилу до псевдопитань) та замість штучних квазіонтологічних пояснень (на кшталт спроби дошукатися «ідеального випадку слідування правилу») (Wright, 2007, p. 133–137) апелює до «мовних ігор», а, відтак, значною мірою зводить саме знання до «компетенцій» (Wright, 2007, p. 144).

Отже, компетенції, або ж, як формулював Гілберт Райл, – «знання як» (на противагу «знанням що»), у текстах М. Полані набувають значення різновидів «мовчазного» знання. Неявним у різних випадках може бути, зокрема умисно приховане, невизначене, очевидне чи просто невпізнане знання (Gourlay, 2002, p. 5). Важливо, що цей перелік неповний без урахування і такого «мовчазного» знання, яке при зіткненні з експлікацією не губиться в ньому. М. Полані пояснює цей своєрідний «осад» тим, що коли ми сприймаємо слова чи звуки, то орієнтуємося на наш попередній досвід їхнього сприйняття, на їхнє попереднє значення. Так, читаючи текст, схоплюємо його канву ще до фактичного вимовляння слів, із яких він зітканий (Polanyi, 1958, p. 96). Водночас, у контексті зокрема й аналітичної філософії, варто звернути увагу, що під питання одразу ж потрапляє можливість щось стверджувати про стабільність такого значення. Сам же М. Полані, перш за все, повертає нас до зауваженої вище думки про первинність долінгвістичної переваги людини над пізнішою мовною. Але у своїх висновках філософ іде далі й наполягає: той, хто пізнає, потрапляє у ситуацію подвійної невизначеності: з одного боку, «не можна висловити все, що знаєш» (цю вже класичну формулу «мовчазного знання» надалі М. Полані розвинув у праці «The Tacit Dimension»), але також – «не можна знати всього вже закладеного в те, що ми можемо сказати» (Polanyi, 1958, p. 99).

Така ситуація впливає на трансляцію знання. Тому М. Полані намагається показати: як культурні штампи, так і інтелектуальні традиції є саме

* "When I obey a rule, I do not choose. I obey the rule blindly" (Wittgenstein, 1953, p. 85).

такими завдяки «мовчазному знанню». Це означає, що неформалізовані зв'язки принципово важливі не лише для побутового досвіду, а й для тієї традиції, яку звикли іменувати раціоналізмом. Це працює як на рівні науково-дослідницької рутини, так і в контексті найбільш помітних відкриттів в історії. Філософ упевнений: творення нових понять і концептів набагато більш плідне, коли вченим вдається розкрити якісь несподівані результати досліджень науковців попередніх поколінь (Polanyi, 1958, p. 109). Один із найцікавіших в історії науки випадків, який Полані наводить у цьому контексті, – це так зване «часткове передбачення» Коперником теоретичних побудов Кеплера і Ньютона (Polanyi, 1958, p. 109). Справді, коли йдеться про класичну новочасну фізику, зв'язок недовисловленого знання із практично досконало експлікованим – це хрестоматійний випадок. Чого вартує бодай формулювання Ньютоном трьох законів фізики та зв'язок цих фундаментальних визначень із розвідками, зокрема, Галілея та Гука.

До кінця пояснити, як це відбувається – неможливо. За зразком Л. Вітгенштайна, можна було б виснувати, що це – одне із псевдопитань філософії. Однак М. Полані все ж таки замислюється, до якої міри можна контролювати «мовчазне знання». Тож від першої великої праці, де філософ робить саме це поняття центральним – «Персональне знання» («Personal Knowledge», 1958) – і до свого пізнішого тексту «Мовчазний вимір» («The Tacit Dimension», 1966) М. Полані дещо пом'якшує позицію і пояснює, що про гіпостазування «мовчазного знання» не йдеться. Ба більше, зазвичай у науці мовчазне може без втрат перетворитися на експліцитне (теоретичне). Наприклад, це поширено у медичній практиці, де, як наполягає М. Полані, сперечатися із фахівцем справа марна: попри те, що в пацієнта досвід власного тіла незрівнянно більший порівняно із досвідом лікаря, який лише розпочав його огляд, професійний медик набагато краще *знає* організм свого пацієнта (Polanyi, 1966, p. 20). Таку своєрідну еволюцію у поглядах М. Полані фіксують і його дослідники (наприклад, Gourlay, 2002, p. 10). На наш погляд, вона також має і зворотний бік та полягає в тому, що філософ іще чіткіше наполягає: мовчазне, невисловлюване знання набагато менш схоплюване, ніж це припускалося у «Персональному знанні», та вказує на наявну тут онтологічну проблематику. Позитивний наслідок розмірковувань М. Полані про «мовчазне знання» – це, на наш погляд, те, що

спроби всерйоз замислитися над цим феноменом і дати його якомога більш ретельний опис прислужилися надалі для розширення концепції раціональності, історизації і соціологізації науки, що були характерні для постпозитивізму та філософії науки другої половини ХХ століття в цілому. Крім того, це стало черговим аргументом у суперечці з філософією мови, прихильники якої критикують так зване «грубе» розрізнення поміж «знати, що» (експліцитне знання) і «знати, як» (мовчазне знання) (Adams, 2006, p. 6).

Є й інший, негативний, наслідок. Справді, з одного боку, є прихильники М. Полані, які наголошують на принциповій «когнітивності» його «мовчазного знання» та підтримують питання про онтологічний статус питання. Зокрема, найчастіше пояснюють це згаданою вище актуальністю невисловлюваного знання для науки, яке попри позірну близькість до «мови тіла» все ж таки виходить за межі суто побутового досвіду (наприклад, Little, 2009). Водночас, той факт, що специфічне ноу-хау «мовчазного знання» справді викликає інтерес, у колі філософів така цікавість не завжди зі знаком плюс. Ідеться про критику «мовчазного знання» як такого, що узагалі не варто вважати знанням. Звернімося спершу до типових визначень. У словниках (для прикладу візьмемо Кембриджський) знання зазвичай пояснюють як *«розуміння чи інформацію про предмет, що їх ми одержуємо завдяки досвіду чи навчанню»* (Cambridge Dictionary). Знання можна визначити і через формулу «обгрунтованого істинного переконання»: щоб можна було сказати, що наше переконання про те, що дещо є істинним, обгрунтоване, необхідно, щоб (а) твердження справді було істинним і (б) ми таки були в ньому переконані. Ще у 1963 р. цю формулу розкритикував Едмунд Геттє, показавши, що істинне переконання не може бути знанням (Gettier, 1963), та спровокувавши цим самим подальші вдосконалення формули обгрунтування. Опоненти ж ідеї про «мовчазне знання» зауважують: воно не вписується ані в жодне з формулювань обгрунтованого істинного переконання, ані навіть під визначення так званого «гарантованого істинного переконання», тож його узагалі неможливо назвати знанням (Gourlay, 2002, p. 12).

На загал, проблема полягає в тому, що так чи так, але зазвичай вираження знання передбачає саме експліцитну форму. Натомість найбільше, що вдається закріпити в такому разі за «мовчазним знанням», – це поки що не висловлений

процес пізнання. Але навіть така оцінка не надто точна, вважають деякі представники лінгвістичної філософії, як-от прихильник так званого «менталізму» (або ж «ментальних репрезентацій») та гіпотези про «мову мислення» Джеррі Фодор. Його критика, висловлена зокрема у статті «Психологічне пояснення мовчазного знання» (Fodor, 1968), спрямована на те, щоб розкрити удаваність самого розподілу на «знати, що» і «знати, як». Те, що увійшло до психологічної термінології як «мовчазне знання», на думку Дж. Фодора, одразу ж спричиняється до непорозуміння та парадоксальних висновків. Критик натякає: диявол криється у самому формулюванні, адже «мовчазне знання» апелює до зв'язку між організмом (чи механізмом) та твердженням, або ж правилом, настановою чи технікою, якими він керується (Fodor, 1968, р. 638). Отже, «мовчазне» позамовним є лише частково. Така риторична фігура, як «мовчазне знання», справді існує – ми вживаємо її в ситуації, коли не можемо пояснити правила, яким слідуємо під час виконання дії (Fodor, 1968, р. 636). Чому так відбувається – питання, яке підводить Дж. Фодора прямісінько до викриття хиб американського біхевіоризму із його певністю в самоочевидності монологічно-дедуктивної моделі для наукового пояснення і формалізації психологічних теорій: питання у тому вигляді, в якому їх формулює американський біхевіоризм, приречені залишитися без відповіді, адже вони не звернені до тих, хто б міг їх вирішити, – до теоретиків, які розробляють алгоритми для машин (Fodor, 1968, р. 637). Оптимізм щодо штучного інтелекту зразка кінця 1960-х рр., який тут продемонстровано, контрастує із «наївними» розмовами про щось настільки дивне і непридатне для алгоритмізації, як «мовчазне знання». Інакше кажучи, за допомогою останнього не вдається описати чи пояснити ментальні процеси, так само як і через спрощене розрізнення на теоретичне «знати, що» і досвідне «знати, як». За Дж. Фодором, тут максимально доречно говорити про відмінність між «знати, як щось зробити» і «знати, як пояснити,

як щось зробити»: тож у так званому «знати, як» теж присутній вербальний бік – і це стосується особливої вербальної навички пояснення (Fodor, 1968, р. 634). Інакше кажучи, усі процеси – принципово пояснювані (і ті, що ми можемо висловити, і ті, які буцімто можна передати лише в досвіді – як-от вміння їздити на велосипеді). При цьому Дж. Фодор свідомий труднощів і визнає: всеохопну психологічну теорію (Fodor, 1968, р. 630), яка б змогла дати повноцінний опис всієї системи так званих «інструкцій», які ми виконуємо, від найпростіших дій (на кшталт зав'язування шнурівка) і до значно складніших операцій (як-от, вміння філософувати), лише належить створити.

Тож чи може знання бути «мовчазним» та в чому доцільність такого знання? У контексті традиції, яка вимагає лише пропозиційної, експліцитної форми – знання за визначенням не може бути мовчазним. Натомість, для епістемології плідним лишається «мовчазне пізнання» («tacit knowing»). За підрахунками дослідників, сам Полані уп'ятеро частіше вживає «tacit knowing», ніж «tacit knowledge» (Gourlay, 2002, р. 8). Ця більша зорієнтованість на власне прихованість (невисловлюваність) процедурного процесу пізнання увиразнює зв'язок епістемології та психології і соціальних наук, але також, до певної міри, і наук про мову. «Мовчазне знання», отже, позначає ту сферу «невидимого», яку лише треба пізнати. Полані писав, що «мовчазні дії» а-критичні, але це зовсім не означає, що вони далекі від знання: «будь-які практичні інтерпретації визначень увесь час залежать від свого невизначеного розуміння людиною, яка на ними керується» (Polanyi, 1958, р. 263, 274). Тож насправді саме завдяки цьому «мовчазне знання» не лише стає джерелом досвідного передавання знань, а й забезпечує передумови, які впливають на усі подальші інтерпретації та переінтерпретації значень у буденній мові й в мові наук та, зрештою, сприяють усе новим формам конструювання знання.

Список посилань

- Adams, J. (2006). Tacit Knowledge: making it explicit. *London School of Economics*. Retrieved from <https://www.lse.ac.uk/economicHistory/Research/facts/tacit.pdf>.
- Fodor, Jerry A. (1968). The Appeal to Tacit Knowledge in Psychological Explanation. *The Journal of Philosophy*, 65, 20, Sixty-Fifth Annual Meeting of the American, 627–640.
- Gettier, Edmund L. (1963). Is Justified True Belief Knowledge? *Analysis*, 23, 6 (Jun), 121–123.
- Gourlay, S. (2002). Tacit knowledge, tacit knowing or behaving? *Kingston Business School*. Retrieved from <http://myweb.tiscali.co.uk/sngourlay/PDFs/Gourlay%202002%20tacit%20knowledge.pdf>.

- Knowledge. *Cambridge Dictionary*. Retrieved from <http://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/knowledge>.
- Little, D. (2009). Tacit knowledge. *Understanding society. Innovative tinting about global world*. Retrieved from <http://understandingsociety.blogspot.com/2009/09/tacit-knowledge.html>.
- Polanyi, M. (1958, 1962, 2005). *Personal Knowledge. Towards a Post-Critical Philosophy*. London: Routledge.
- Polanyi, M. (1966, 2009). *The Tacit Dimension*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Sternberg, J. (1999). What do we know about tacit knowledge? Making the tacit become explicit. In Sternberg J. (Ed.), *The tacit knowledge in professional practice: Researcher and practitioner perspectives* (p. 231–236). London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Wittgenstein, L. (1953, 1958). *Philosophical investigations*. Oxford, Basil Blackwell Ltd.
- Wright, C. (2007). Rule-Following Without Reasons: Wittgenstein's Quietism and the Constitutive Question *Journal compilation. Ratio (new series), XX, 481–502*.

N. Petrunok

SCIENCE AS A CONSTRUCT: CRITICAL APPROACH TOWARDS MICHAEL POLANYI'S “TACIT KNOWLEDGE”

The article touches upon one of the crucial notions of the 20th century epistemology and philosophy of science: the idea of tacit knowledge. We describe this notion as one clearly embedded in nowadays philosophy by Michael Polanyi. Thus we operate with tacit knowledge as quite a plain but nevertheless outstanding phenomenon which used to appear in various philosophical and psychological studies after Polanyi's introduction.

The aim of the article is to specify the matter of the cognitive aspect of the tacit knowledge, and appeal to the generally critical attitude towards the “knowing” aspect of tacit knowledge. The idea we suggest consists in putting together tacit and articulate (as well as theoretical) faculties of knowledge. The result it gives shows that the “tacit” outlines an enormous sphere of the seemingly unknown for the current state of science, and gives a hint how it changes from generation to generation (i.e. passing some tacit knowledge from Galileo to Newton).

By means of applying the notion of tacit knowledge into philosophy of science we let the door open for a broadened theory of rationality, which has actively developed in philosophy since the 1960s. “Tacit” means the outcome of what we know or might mention as knowledge but cannot describe as a procedure or a rule. Still, “tacit” meets the requirements of rational not as a JTB knowledge, but as a practical (procedure) knowledge (and knowing). It reflects ideas that have not been revealed yet, or that cannot be revealed at all. However, generally the tacit ingredient, as Polanyi stressed, shows human pre-linguistic advantages. It means, tacit empowers the explicit, and strengthens the capacities of the latter. This leads us to the interdisciplinary level where epistemology meets ontology and makes it more and more difficult to represent the construct of knowledge without its unlimited tacit component.

Keywords: Polanyi, Fodor, Wright, Wittgenstein, philosophy of science, tacit knowledge, rationality.

Матеріал надійшов 14.03.2017